1 Grafsteentje uit 1633 van Lucia de Lasco in de Grote Kerk van Breda. Deze steen lag eerst in de zuidelijke kooromgang tegen het koor en tegenwoordig in een zijkapel aan de zuidzijde van het schip. (foto F. Gooskens)

De stomme sodomitische sonde

Het bijzondere proces van de Italiaanse kunstenaar Charles de Lasco in het zeventiende-eeuwse Breda

door
Veronique Eggermont

Inleiding

In navolging van de theorieën van onder andere de befaamde middeleeuwse denker Thomas van Aquino (1225-1274), werd sodomie in de betekenis van seksuele handelingen zonder doel tot voortplanting, beschouwd als tegennatuurlijk of *contra naturam.*[1] Sodomie bevond zich in de criminele sfeer, als synoniem van een (hals)misdrijf tegen God en werd door een wereldlijke rechtbank, als een aan de burgerlijke rechter over te laten zaak behandeld.[2]

Dit onderzoek focust zich op het 'verhaal' van de veroordeling van Charles de Lasco, Italiaan van origine en inwoner van Breda, die als sodomiet op 21 april 1639 veroordeeld werd om 'aen enen staeck' gewurgd te worden.[3] Dit bijzondere verhaal is het resultaat van puur toeval. In de context van een onderzoek naar de omstandigheden van de miraculeuze genezing in 1629 van Maria de Lasco, de twaalfjarige dochter van Charles, werd melding gemaakt van het infame levenseinde van haar vader.[4] Nieuwsgierigheid leidde uiteindelijk tot grote fascinatie voor een opmerkelijke gebeurtenis. De bedoeling is om dit verhaal, waar mogelijk, te verklaren in zijn politieke en sociaal-culturele context. Hierbij volg ik de methode die Craig Harline, een Amerikaanse historicus, reeds heeft toegepast in zijn boek *De wonderen van Jezus-Eik, mirakelverhalen uit de 17de eeuw.*[5] Harline vertrekt vanuit de idee dat je moet kijken naar alles eromheen, waaronder de geografische gegevens, de wereldse belangen en mensen van vlees en bloed.[6] Voor het sodomieverhaal van Charles de Lasco is de context moeilijker te reconstrueren omwille van de archivalische leemtes en de ingewikkelde politieke context. Deze doelstelling tot contextualisering leidt tot de volgende vraagstellingen. Welke argumenten kunnen aangebracht worden om de veroordeling en terechtstelling van Charles de Lasco, een toonaangevend kunstenaar met contacten op hoog niveau, als sodomiet te verklaren? Wat is de rol van vooroordelen en sociale contacten? Waren de motieven in het sodomieverhaal louter theologisch of louter wereldlijk van aard of speelden nog andere belangen, zoals bijvoorbeeld de woelige politiek-religieuze context in de geschiedenis van Breda, waarbij voortdurend gewisseld werd tussen een katholiek en een protestants bewind, een rol?[7]

1 Noordam, *Riskante relaties*, 18, 27. Nota: zoals verderop uitgelegd in de paragraaf 'Sodomie in de zeventiende eeuw' is sodomie geen synoniem van homoseksualiteit.
2 Noordam, *Riskante relaties,* 18, 27 ; Exerpten, 9; KAA, *capsa espicopatus,* f.7.
3 SAB, ORA, inv. nr. 112, *Vonnis Carel de Lasco*, f.6.
4 Het originele verhaal van Maria de Lasco bevindt zich in: KAA, *capsa episcopatus,* 212, Onze-Lieve-Vrouwkerk Breda (1629), f.2-7. Een goede transcriptie is te vinden in: Juten, W.J.F. en G.C.A. Juten, 'Een zoogenaamde wonderbare genezing', 169-179.
5 Harline, *De wonderen van Jezus-Eik, mirakelverhalen uit de 17de eeuw,* Amsterdam, 2003.
6 Harline, *De wonderen van Jezus-Eik,* 13.
7 Bachelorscriptie Universiteit Antwerpen onder begeleiding van dhr. Jonas Van Mulder en Prof. Dr. Veerle Fraeters

Het politiek-religieuze luik van Breda en het sodomieverhaal kunnen chronologisch behandeld worden. Voor contextualisering en argumentatie is een vergelijkende aanpak nodig, omdat de informatie in de secundaire literatuur zich vooral op de periode van vóór 1600 en de jaren na 1640 concentreert. Voor de eerste helft van de zeventiende eeuw is er een soort spreekwoordelijke kloof in de te onderzoeken materie. De bronnen die een volledig beeld zouden kunnen geven over het sodomieverhaal zijn beperkt: het kort verslag van het sodomieproces en een aantal specifieke bronnen over Charles de Lasco.[8] Of de familie De Lasco behoorde tot de eerste generatie of een vroegere generatie van Italiaanse immigranten in de Nederlanden kan bij gebrek aan bronnen niet nagegaan worden. De documenten aangaande de confiscatie van de bezittingen van Charles de Lasco, die kunnen informeren over de materiële cultuur van de familie, zijn evenmin beschikbaar.[9]

Rechtshistoricus Maarten Van Boven, gewezen gemeentearchivaris van Breda, werkzaam in verschillende rijksarchieven en tot 2007 directeur van het Nationaal Archief in Den Haag, verschafte in zijn boek uit 1987 over de grafzerken in de Grote Kerk van Breda interessante informatie over de familie De Lasco, maar hij vermeldde jammer genoeg geen bronnen.[10] Een recente dissertatie van Otto Van der Meij, *Tussen Oranje en Spanje: de leefwereld van Bredase regenten 1550-1700* (Leiden, 2012) analyseert grondig en overzichtelijk de bestuurlijke elite van Breda. Interessant zijn de oudere werken van de Bredase advocaat Thomas Ernst van Goor, uit de achttiende eeuw en van de eveneens uit Breda afkomstige 'kapitein ingenieur der genie' Govert George van der Hoeven, uit de negentiende eeuw.[11] Deze auteurs slagen erin, in tegenstelling tot heel wat hedendaagse werken, om de geschiedenis van Breda op een, weliswaar uitgesponnen, maar toch zeer gestructureerde manier weer te geven. Figuren en gebeurtenissen, zoals Filips Willem en effecten van oorlog op de bevolking, die in andere literatuur veelal de status van een voetnoot krijgen, worden hier levendig beschreven. De politieke geschiedenis van de Nederlanden wordt dan ook, omwille van de ontelbare eenheden binnen de grenzen, terecht door Van der Meij gedefinieerd als een *constitutional nightmare*.[12] Voor informatie over sodomie zijn de werken van Noordam en Van der Meer zeer bruikbaar, hoewel ze vooral informeren over de periode vóór 1700 en na 1730, waarbij dus vooral moest gelet worden op zekere continuïteiten.

In tegenstelling tot de stad Antwerpen, die na haar 'val' in 1585 een zekere stabiliteit kon opbouwen, kende Breda tegen de achtergrond van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) nog een woelige periode van wisselende politiek-religieuze regimes.[13] Breda was een frontierstad en vormde een bewust toegewezen militaire grens met Spaans Brabant, gelegen aan de bevaarbare rivier de Mark die gemakkelijk te overtrekken en te bezetten was, waardoor men 'den toevoer van levensmiddelen en krijgsbehoeften uit Holland geheel afsnijden' kon.[14] Van 1576 tot 1581 stond Breda onder Staats bewind, evenals in de periode van 1590 tot 1625. Tijdens de interregna van 1581 tot 1590 en 1625 tot 1637 stond het onder Spaans bewind. Uiteindelijk werd Breda definitief Staats in 1637.[15] Traditioneel werden instellingen als de Grote Raad van Mechelen en de Raad van Brabant als de vitale instrumenten van centralisatie gezien. De baron van Breda, in die periode tevens prins van Oranje, beschikte over uitgebreide heerlijke rechten, zowel in de stad als in de omringende baronie. De prins van Oranje stelde zijn eigen magistraten, rentmeesters en dienaren aan en hief zijn eigen belastingen. Belangrijk is dat ook de rechtspraak onder zijn controle viel.[16]

De familie De Lasco

Een eerste spoor naar Charles de Lasco, in 1591 in Brussel geboren uit Italiaanse ouders, brengt ons terug naar 1609 wanneer hij in het gevolg van de katholieke Filips Willem, de oudste zoon van Willem van Oranje, Breda binnentreedt.[17] Bij deze intrede was De Lasco achttien jaar oud en als kunstschilder in dienst van Filips Willem.[18] Ondanks de stelling van Van Boven, dat De Lasco snel furore maakte als kunstenaar en zowel van het Bredase stadsbestuur als van de kerk opdrachten kreeg voor het schilderen van altaarstukken en portretten, is daar weinig van terug te vinden.[19] Zijn jeugdige leeftijd sluit uit dat hij toen reeds de belangrijke functie van stadsfoerier waarnam.

De Lasco was gehuwd met Catharina Hense (De Hens) en had vier kinderen: Octavianus, Maria, Ludovicus en Lucia.[20] In het archief van Breda zijn geen doopaktes van Octavianus en Maria te vinden, noch zijn huwelijksakte met Catharina Hense, waarbij de vraag kan gesteld worden of de Lasco voor de geboorte van beide kinderen effectief in Breda woonde. De doopaktes van zoon Ludovicus uit 1631 en dochter Lucia uit 1633 tonen aan dat de familie De Lasco behoorde tot de betere kringen. Het peterschap van Ludovicus werd op 19 augustus 1631 waargenomen door Christiaen van der Locht, in naam van zijn broer, Cornelis van der Locht, *praetor* (schout) van Breda.[21] Christiaan van der Locht was schepen in de jaren 1629 en 1633.[22] In 1632 volgde hij zijn vader Dingemann op als burgemeester.[23] Het meterschap werd opgenomen door Josina Montens, in doopaktes van 1635 en 1636 vernoemd als de vrouw van *praetor* Cornelis van der Locht.[24] In de periode van 1626 tot 1635 wordt Cornelis van der Locht vermeld als schout, een functie belast met de rechtsvordering en tenuitvoerlegging van de vonnissen, dus vóór de veroordeling van Charles de Lasco in 1639.[25] De schout vormde, samen met de drossaard, die optrad als plaatsvervanger voor de heer van Breda, de sterke arm van de wet.[26] Voor Lucia, die op 6 mei 1633 werd gedoopt, werd Adrianus Dirven, de 'Geheymen schryver of Secretaris' van de stad, die de besluiten van de magistraten noteerde, 'in naam van de burgers van Breda', als peter aangesteld. In dezelfde doopakte wordt de vader van Lucia, Carolus de Lasco, als

8 SAB, ORA, inv. nr. 112, *Vonnis Carel de Lasco*, f.6.
9 Met dank aan Walter van de Garde, die daarvoor nog extra onderzoek heeft verricht.
10 Van Boven, *Begraven in en rond de kerk van Breda*, 51-53.
11 Blok, Molhuysen, *NNBW,* 7/486; *Stadsarchief Breda*, portret van Govert George van der Hoeven, website geraadpleegd op 1 mei 2014.
12 Van der Meij, 'Divided loyalties', 20.
13 Harline, *De wonderen van Jezus-Eik*, 12.
14 Van der Meij, 'Divided loyalties', 16; Van der Hoeven, *Geschiedenis der Vesting Breda*, 99.
15 Van Goor, *Beschrijving des stadt en lande van Breda*, 40; Vosters, *Het beleg en de overgave van Breda*, 10.
16 Van der Meij, 'Divided loyalties', 23.
17 Juten, 'Een zogenaamde wonderbare genezing', 170; Juten, *Parochiën*, 22; Van Boven, *Begraven in en rond de kerk van Breda*, 51.
18 Juten, *Parochiën*, 22.
19 Van Boven, *Begraven in en rond de kerk van Breda*, 51.
20 SAB, DTB-CB-3-0162, *doopakte Ludovicus de Lasco,* f.160; SAB, DTB-CB-3-0246, *doopakte Lucia de Lasco*, f.244.
21 SAB, DTB-CB-3-0162, *doopakte Ludovicus de Lasco,* f.160.
22 SAB, DTB-CB-3-0162, *doopakte Ludovicus de Lasco*, f. 2; Van Goor, *Beschrijving der stadt en lande van Breda*, 232-233.
23 Van Goor, *Beschrijving der stadt en lande van Breda*, 232-233.
24 SAB, DTB-CB-3-0162, *doopakte Ludovicus de Lasco,* f.160; SAB, DTB-CB-3-0011, *peterschap burgermeester Cornelis van der Locht*, f.9; DTB-CB-4-0111, *peterschap Adrianus Dirven, meterschap Josina Montens*, f.111: in de doopakte van Anna Wachtmans van 30 december 1635 wordt Josina Montens specifiek aangeduid als de vrouw van preator Cornelius van der Locht; SAB, DTB-CB-4-0134, *meterschap Josina Montens, echtgenote Cornelis van der Locht*, f.134: in de doopakte van Joannes Dongelberghe van 26 mei 1636 wordt Josina nogmaals, maar dan niet specifiek de echtgenote van praetor van der Locht genoemd. SAB, DTB-CB-4-0057, *peterschap Cornelis van der Locht*, f.57: in de doopakte van Gertrudis van Hegelsom van 1 maar 1635 wordt Cornelis van der Locht specifiek vermeld als *praetor*.
25 Ver Loren, Hoofdlijnen, 7, 74; SAB, ORA, inv. nr. 112, *Excerpten*, 2, 3, 28.
26 Meij, *Tussen Oranje en Spanje,* 106, 141.

fourix of stadsfoerier aangeduid.[27] De foerier, die door de stad werd benoemd, was belast met de zorg voor wapens en munitie van de burgerwacht en de legering van de soldaten, een vertrouwensfunctie gezien de precaire omgang met munitie.[28] Verder onderzoek in de doopaktes toont aan dat het peterschap van Adriaan Dirven slechts vijfmaal voorkwam in de periode van 1626 tot 1635, onder andere voor zijn nichtje Elisabeth Dirven en voor Anna Wachtmans, de dochter van de schout uit 's Gravenmoer.[29] Dit peterschap mocht dus als een hele eer beschouwd worden. Een stille getuige van de status van de familie is de grafsteen van Lucia die, zes maanden oud, op 15 november 1633 in de Grote Kerk van Breda werd begraven.[30]

Een politiek-religieuze geschiedenis

De Unie van Utrecht uit 1579, die in de loop van de Opstand tegen Spanje werd opgericht, formuleerde inzake de godsdienst twee basisregels: de garantie van vrijheid van geweten en autonomie voor de verschillende provincies op vlak van geloofszaken.[31] Het calvinistische geloof werd echter snel door alle provincies erkend als *Église publique* waarbij zij zich voormalige katholieke gebouwen toekende, alsook de lonen van pastoors die door de overheid werden betaald.[32] Daarentegen stellen Kaplan en Pollmann dat de Nederlandse katholieken misschien wel een derde van de bevolking in de Republiek vormden.[33] De katholieken mochten niet publiekelijk hun cultus uitoefenen, enkel in de huiselijke sfeer (schuilkerken), en paapse religieuze gebruiken werden verboden.[34] Dit verschilde echter van tijd tot tijd, afhankelijk van de militair-politieke context.[35] Vooral katholieken werden, vanwege hun contacten met de hiërarchische geestelijkheid en de overheid van de Spaanse Nederlanden, gewantrouwd en hun werd een zogenaamd gebrek aan loyaliteit ten opzichte van de Verenigde Provinciën aangewreven en daardoor werden zij soms onderwerp van vervolging.[36] Enerzijds was het min of meer aanvaard in de Nederlanden dat mensen thuis vrij waren om te doen en te laten wat ze wilden en zo hun eigen eredienst in private huizen te organiseren.[37] Anderzijds werd dit niet uitgebreid naar vrijheid van eredienst, zodat men wel een eigen identiteit kon behouden, maar die niet kon uiten in een cultus.[38] Concreet voor Breda liet Maurits, nadat hij de stad in 1590 had ingenomen, pastoor Cornelis Gobbelincx 'zijn pastorale zorg binnen Breda vrij voortzetten en liet hem zelfs een kerk in Breda behouden', ondanks klachten van Bredase predikanten.[39]

Het Twaalfjarig Bestand, waarvan de vredesonderhandelingen tussen onder andere Maurits en Spanje zich vanaf 1607 moeizaam voortsleepten, werd uiteindelijk gesloten op 9 april 1609.[40] Het voorzag onder andere in een periode van twaalf jaar van wapenstilstand en een zekere mate van vrijheid voor katholieken in de veroverde gebieden van Vlaanderen en Brabant.[41] Niet de hereniging met het Zuiden, maar de erkenning van de tweeheid in de vorm van onafhankelijkheid voor de Republiek met daarnaast geld en godsdienst speelde de doorslaggevende rol om de vredesonderhandelingen te doen mislukken.[42] In de Generaliteitslanden, waaronder Breda, werd vanuit de overheid een zeker pragmatisme gehanteerd: katholieke kerken werden gesloten en priesters werden weggezonden.[43] Daarentegen werden kerken in omliggende dorpen ongemoeid gelaten, waardoor stedelingen in die dorpen vrij de kerkdiensten konden bijwonen zonder daardoor grote moeilijkheden te ondervinden.[44] Voor Breda was het Twaalfjarig Bestand een periode van kalmte en rust, want 'bij allerlei gelegenheden hadden ten stadhuize gastma-

len en drinkgelagen plaats', maar de katholieken – onder Staats gezag – moesten zich voor hun erediensten behelpen met schuilkerken.[45]

Filips Willem was een katholieke prins van Nassau die weigerde om aan de Opstand deel te nemen.[46] Als oudste zoon van Willem van Oranje werd hij op bevel van koning Filips II in 1568, op dertienjarige leeftijd 'van de Hoogeschool van Leuven opgeligt' en gedurende 28 jaar in Spanje gevangen gehouden, waar hij een katholieke opvoeding genoot en alvast een Spanjaard was geworden.[47] Na zijn vrijlating in 1595 begon een jarenlange reis via Italië en Frankrijk naar zijn oorspronkelijke heimat, de Verenigde Provinciën.[48] Tijdens de gevangenschap van Filips Willem, oudste zoon van Willem I en dus rechtstreekse erfgenaam van de vaderlijke erfgoederen, beheerde zijn jongere en protestantse halfbroer Maurits zijn bezittingen, waaronder de baronie Breda.[49] Daarenboven was na de moord op Willem van Oranje in 1584 een langslepende kwestie over zijn erfenis ontstaan. Aanspraken van zijn drie zonen Filips Willem, Maurits en Frederik Hendrik leidden tot langdurige procedures die pas in 1609 opgelost werden door een verdelingsovereenkomst.[50] De nakende terugkeer van Filips Willem betekende aldus een vermindering van Maurits' politieke en militaire macht en zorgde voor onenigheid tussen de halfbroers. Door Maurits' verzet tegen de terugkeer van Filips Willem, kon hij voorlopig enkel bezit nemen van het prinsdom van Orange dat hij van de koning van Frankrijk had verworven 'met alle vrijheden, hoogheden en onafhanglijkheid daar toe behorende, veel volkomener dan zyne voorzaten oit te voren genooten hadden'.[51] Als welwillende en religieus tolerante vorst ondertekende Filips Willem in 1607 een edict voor het prinsdom Orange waarin hij streefde naar een *pacification*. Door een *système biconfessionnel* op te zetten, werden alle instellingen gelijk verdeeld onder zowel de protestantse als de katholieke geloofsovertuigingen[52]. Filips Willem vaardigde een ordonnantie uit waarin hij zei:

27 Van Goor, *Beschrijving der stadt en lande van Breda*, 247-248; DTB-CB-3-0246, *doopakte Lucia de Lasco,* f.244.
28 Beermann, *Geschiedenis van Breda II*, 118.
29 SAB, DTB-CB-3-0003, *peterschap Adrianus* Dirven, f. 1; SAB, DTB-CB-3-0246, *doopakte Lucia de Lasco,* f.244; SAB, DTB-CB-3-0228, *peterschap Adrianus Dirven*, f.226; SAB, DTB-CB-4-0032, *peterschap Adrianus Dirven*, f. 24; SAB, DTB-CB-4-0111, *peterschap Adrianus Dirven, meterschap Josina Montens*, f.103.
30 *De Grote Kerk van Breda,* website geraadpleegd op 27 november 2013; *Stadsarchief Breda,* Grafsteen Lucia de Lasco, website geraadpleegd op 27 november 2013.
31 Forclaz, 'L'unité brisée', 82-83.
32 Forclaz, 'L'unité brisée', 82-83.
33 Kaplan en Pollmann, 'Conclusion', 251.
34 Forclaz, 'L'unité brisée', 82-83; Parker, 'Cooperative confessionalisation', 20.
35 Forclaz, 'L'unité brisée', 82-83.
36 Forclaz, 'L'unité brisée', 82-83.
37 Pollmann, 'Burying the dead', 89.
38 Parker, 'Cooperative confessionalisation', 21.
39 Placidus, 'Jacobus Vrancx', 35-36.
40 Blok, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 6/261.
41 Blok, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 6/261, 290-291.
42 Blok, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 6/261.
43 De Mooij, 'Second-class yet self-confident', 162.
44 De Mooij, 'Second-class yet self-confident', 162.
45 Blok, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 6/299; Van der Hoeven, *Geschiedenis der Vesting Breda*, 93; Placidus, 'Jacobus Vrancx', 40.
46 Vosters, *Het beleg en de overgave van Breda*, 12.
47 Moreil, 'Orange, un séjour enchanté', 69; Van der Hoeven, *Geschiedenis der Vesting Breda*, 56; Van Goor, *Beschrijving des stadt en lande van Breda*, 37.
48 Moreil, 'Orange, un séjour enchanté', 69; Van Goor, *Beschrijving der stadt en lande van Breda*, 38.
49 Van der Hoeven, *Geschiedenis der Vesting Breda*, 56.
50 Sanders, *Noord-Brabant*, 71.
51 Moreil, 'Orange, un séjour enchanté', 69; Van Goor, *Beschrijving der stadt en lande van Breda*, 38.
52 Moreil, 'Orange, un séjour enchanté', 69.

> *Wij bevelen dat al onze goede onderdanen van ons prinsdom, van zowel de rooms-katholieke religie als de vermeende gereformeerde religie, in welke gesteldheid en kwaliteit ze ook zijn, zullen worden gehandhaafd en onderhouden in dezelfde gelijkheid zonder uitzondering, bewaard en onderhouden in vrije uitoefening, openbaar, volledig en ten volle in hun religie.*[53]

Moreil zegt hiervan dat, na alle problemen van de zestiende eeuw, de confessionele coëxistentie gegarandeerd door de staat, de enige oplossing blijkt in het prinsdom zoals in heel Europa.[54] In de publieke ruimte van het prinsdom Orange zorgde het systeem van biconfessionaliteit aldus voor een volledige integratie van de gereformeerden.[55] Indien de katholieke prins gezag wou verkrijgen over zijn protestantse onderdanen moest hij bereid zijn om compromissen te sluiten en de protestanten – die lange tijd de bestuurlijke macht hadden gehad – een zekere marge te geven.[56] Deze religieus tolerante houding zou Filips Willem consequent behouden tijdens zijn bewind als heer van Breda (1609-1618), dat toen onder Staats gezag stond.

In 1609, bij de aanvang van het Twaalfjarig Bestand, werd Filips Willem ten slotte 'te *Breda* plegtig als Heer der Stad ingehaald'.[57] Na zijn intrede trad er voor de Bredase katholieken een zeer draaglijke toestand in al bleef de openbare oefening van de eredienst verboden.[58] Filips Willem overleed op 20 februari 1618 en liet 'alle zyne heerlyke en andere goederen' na aan zijn broer Maurits.[59] Voor de tweede maal deed Maurits op 'den dartigsten van Bloeymaandt 1620' een plechtige intrede als heer van Breda en werd hij door de bevolking met alle denkbare tekenen van liefde en achting ontvangen.[60] Ook in 1623 is er melding van een grote vrijheid die Maurits aan de Bredase katholieken liet: ze gingen naar de mis in de naburige parochies en zonden hun kinderen daar 'eveneens ter christelijke lering'.[61]

Op 27 augustus 1624 slaagde de Italiaanse markies en aanvoerder van het Spaanse leger, Ambrogio Spinola, er in om het beleg voor Breda te slaan.[62] Heel vlug ontstond er een 'furie van de honger': inwoners werden gedwongen 'kwaad voedzel te nuttigen', waardoor zelfs 'gebraden hondenvleesch' werd verhandeld en aanstekelijke ziekten zoals de pest, scheurbuik en rode loop vijfduizend mensen naar het graf sleepten, een derde van de bevolking.[63] De schrijver of fourier deed de administratie.[64] Het is best mogelijk dat Charles de Lasco, toen 34 jaar, reeds de functie van stadsfoerier bekleedde en vanuit die positie de mogelijkheid had om zijn gezin voor de ergste ellende te behoeden. Justinus van Nassau, de erkende bastaardzoon van Willem I en Eva Elincx, de dochter van een Bredase goudsmid, was toen gouverneur van de stad.[65] Hij verdedigde de stad tijdens het beleg dat iets meer dan negen maanden duurde, tot Breda uiteindelijk gedwongen werd tot capitulatie op 31 mei 1625 en het garnizoen vervolgens op 5 juni de stad verliet.[66] Maurits, die stierf op 21 april 1625, zag zijn carrière aldus in mineur eindigen met het verlies van de stad Breda, die hij op een magistrale en slinkse manier had weten te veroveren met het Turfschip – waarin zich zoals bij het Paard van Troje soldaten verschuilden voor een onverhoedse aanval – in 1590.[67] 'Zoo is de Roomsche Godsdienst aldaar weder ingevoert' (in 1625) en aan het tolerante religieuze beleid van de Nassau's kwam abrupt een einde: niet-katholieke burgers werden uit hun ambten gezet, het onderwijs in de scholen werd opgedragen aan de Jezuïeten en de openbare uitoefening van de Hervormde leer op zware straffen verboden waardoor heel wat protestanten, weliswaar zonder gevaar voor vervolging, Breda verlieten en honderden huizen leeg raakten.[68]

In 1637 kwam een definitief einde aan een katholiek beleid toen prins Frederik Hendrik, Breda opnieuw onder het gebied van de Staat bracht.[69] Hij richtte zich in hetzelfde jaar nog tegen Antwerpen, maar werd teruggeslagen in Kallo.[70] De politieke ambities

als stadhouder en kapitein-generaal van Frederik Hendrik reikten veel verder dan die van zijn voorganger Maurits. In tegenstelling tot de voormalige titel Excellentie van Maurits, liet Frederik Hendrik zich Zijne Hoogheid noemen, een aanspreektitel die hij in 1637 ontving op initiatief van de Franse koning Lodewijk XIII die hij met toestemming van de Algemene Staten, ook aannam en waarmee hij eventuele absolute pretenties niet onder stoelen of banken stak.[71] In tegenstelling tot de periode van Maurits, leefde Frederik Hendrik in een gespannen verhouding met de regenten van Holland. Hij bemoeide zich eveneens met het ontslaan of het aanstellen van ambtenaren.[72] Het hoogtepunt van zijn macht bereikte hij in de jaren dertig.[73] Volgens Van Goor bezat deze prins 'groote deugden: hij was zeer beleeft, minzaam en gemeen, getrouw aan zijn vaderlandt, en zeer gematigt ontrent 't stuk van den Godsdienst'.[74]

In tegenstelling tot het beleid van Spinola, genoten de katholieke inwoners onder Frederik Hendrik volledige godsdienstvrijheid, althans in geweten. Ze moesten hun kerken aan de hervormden afstaan en zich 'vergenoegen met hun Godsdienst, onder oogluyking, in byzondere daer toe geschickte Plaetzen te moegen oeffenen'.[75] Alle geestelijke ordes waren vertrokken 'en derzelfder Kloosters en Wooningen' werden 'naderhant in schoone wereltlijcke gebouwen verandert'.[76] Katholieken konden wel uitwijken naar de kerk van Princenhage, die pas na het Verdrag van Munster in 1648 moest worden afgestaan.[77] Frederik Hendrik stelde een katholieke gouverneur aan waardoor hij het vertrouwen van de bevolking terugwon en de stad langzamerhand zijn vroegere bevolkingspeil bereikte.[78]

53 Moreil, 'Orange, un séjour enchanté', 69-70. Originele tekst: "Nous ordonnons que tous nos bon subjects de nostre principauté tant de la religion catholique romaine que de la religion prétendu reformée de quelque estat et qualité qu'ils soient, seront maintenus et entretenus en mesme esgalité sans exception, conservés et entretenus en l'exercice libre, public, entier et général de leur religion."
54 Moreil, 'Orange, un séjour enchanté', 69-70. Originele tekst: "Après tous les troubles du XVIe siècle, la coexistence confessionnelle, garantie par l'État, se révèle être la seule solution dans la principauté comme dans toute l'Europe".
55 Moreil, 'Orange, un séjour enchanté', 80.
56 Moreil, 'Orange, un séjour enchanté', 75.
57 Placidus, 'Jacobus Vrancx', 36; Van der Hoeven, *Geschiedenis der Vesting Breda*, 56; Van Goor, *Beschrijving der stadt en lande van Breda*, 38.
58 Placidus, 'Jacobus Vrancx', 36.
59 Van Goor, *Beschrijving der stadt en lande van Breda,* 39.
60 Van Goor, *Beschrijving der stadt en lande van Breda*, 160: 'op 30 mei 1620'; Van der Hoeven, *Geschiedenis der Vesting Breda*, 94.
61 Placidus, 'Jacobus Vrancx', 43-44.
62 Blok, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 6/353, 373-374; Placidus, 'Jacobus Vrancx', 44.
63 Vosters, *Het beleg en de overgave van Breda*, 22-23; Placidus, 'Jacobus Vrancx', 44; Van der Hoeven, *Geschiedenis der Vesting Breda*, 131, 133, 145; Van Goor, *Beschrijving der stadt en lande van Breda*, 168; Vosters, *Het beleg en de overgave van Breda*, 95-96: "de roode loop" is dysenterie, "scheurbuik" is een vitamineziekte.
64 Van der Hoeven, *Geschiedenis der Vesting Breda*, 104.
65 Van der Hoeven, *Geschiedenis der Vesting Breda*, 101. Vosters, *Het beleg en de overgave van Breda*, 20.
66 Blok, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 6/374; Van der Hoeven, *Geschiedenis der Vesting Breda*, 102; Van Goor, *Beschrijving des stadt en lande van Breda*, 168, 172; Vosters, *Het beleg en de overgave van Breda*, 24.
67 Blok, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 6/353; Grosfeld, *Het turfschip*, 13-17, Van der Hoeven, *Geschiedenis der Vesting Breda*, 74-75. Vosters, *Het beleg en de overgave van Breda*, 15, 48.
68 Van der Hoeven, *Geschiedenis der Vesting Breda*, 149-150, 185; Van Goor, *Beschrijving der stadt en lande van Breda*, 75, 170, 172; Vosters, *Het beleg en de overgave van Breda*, 128-129.
69 Van Goor, *Beschrijving der stadt en lande van Breda*, 40.
70 Blok, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 6/390.
71 Van Goor, *Beschrijving der stadt en lande van Breda*, 40; Blok, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 5/356.
72 Blok, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 5/356.
73 Blok, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 5/356.
74 Van Goor, *Beschrijving der stadt en lande van Breda*, 40.
75 Van Goor, *Beschrijving der stadt en lande van Breda*, 75.
76 Van Goor, *Beschrijving der stadt en lande van Breda*, 99.
77 Placidus, 'Jacobus Vrancx', 38.
78 Van der Hoeven, *Geschiedenis der Vesting Breda*, 185.

Welke invloed had dit concreet op de positie van Charles de Lasco? Een overzicht van zijn weliswaar beperkt overgebleven oeuvre als kunstschilder kan daar aanwijzingen voor geven. In 1619 werd het schilderij boven het hoogaltaar in de Sint Martinuskerk in Princenhage tot een triptiek gemaakt en de beide zijdeuren beschilderd door Charles de Lasco, schilder in dienst van prins Philips Willem.[79] Hij vergulde tezelfdertijd ook de pilaren voor het hoogaltaar, en het H. Sacramentshuisje.[80] Dit is een periode waarin Breda onder Staats bewind stond. De opdracht is echter duidelijk voor een katholieke kerk. In 1628, een katholieke periode, werd hij tweemaal betaald 'voor de contrefeitselen van zijne ende haere Majesteyt van Hispaignie voor de stadt oft Collegie' en 'voor het portret van haere doorluchtige Hoocheyt'.[81] Op 12 april 1636 werden 'voor het stadhuis door Charles de Lasco geleverd twee schilderijen, namelijk een van zijne Hoogheid de Prins Cardinaal; en een van Zijne Excellentie den Markies d'Aylma'.[82] De prins kardinaal, Don Ferdinand van Oostenrijk, de derde zoon van koning Filips III van Spanje, volgde in 1633 aartshertogin Isabella op als landvoogd der Nederlanden.[83] Dit behelst een periode waarin Breda onder katholiek bewind stond. In 1638, een jaar na de overname van Breda door Frederik Hendrik, kreeg hij nog vijf opdrachten als schilder waarvan de laatste twee op het eerste zicht verschillen qua opdrachtgever. De eerste opdracht bestond uit het schilderen van 'borgher vaendelen' en een 'tafereel tot lof van Zijn Hoocheijt'.[84] Daarna kreeg hij de opdracht om twee wapens van zijne Hoogheid te schilderen 'op de twee leeuwen aan de gasthuyseyndsche poorte'.[85] Zoals reeds vermeld, nam Frederik Hendrik als heer van Breda de titel Zijne Hoogheid aan. Vervolgens moest hij 'vijff dobble blecken' beschrijven voor 'aen den Boom' en 'aen de drije porten deser stadt'.[86] Voor een van zijn laatste opdrachten op 19 juni 1638 werd hij betaald om 'vergult te hebben 72 bollen boven de croonen' (een kroonluchter).[87] Volgens de naamgeving van de bron betrof het hier de kroonluchters van de kerk. Over welke kerk het hier concreet gaat, wordt niet vermeld maar in Breda waren toen twee kerken, de grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk en de kleine of Markendaalse kerk. Beide kerken werden in gebruik gegeven aan de gereformeerden.[88] Een maand later, op 20 juli, werd hij betaald voor 'het vergulden ende schilderen van een groote lijste, die gemaect is om het gout geschrift van het innemen van Breda'.[89] Charles de Lasco trad dus bij de overname in 1637 in dienst van het nieuwe gezag. De vraag is of hij ook zijn functie als stadsfoerier behield.

Drie jaar eerder, op 28 mei 1635, nog in de katholieke periode, schreef Ernestine de Ligne, echtgenote van graaf Jan van Nassau-Siegen en op dat moment eveneens heer van Breda, in een aanbevelingsbrief dat Charles de Lasco, die 'zonder een verklaring gekregen te hebben over de mogelijke overwegingen die tot dit gevolg hadden geleid' uit zijn functie als stadsfoerier was ontzet. Zij verzocht dat hij in zijn functie hersteld zou worden.[90] Was de reputatie van Charles de Lasco op dit moment al tanende? Dat haar vraag een positief gevolg heeft gekregen, blijkt uit een document van 14 januari 1637 waarin vermeld staat dat zijn zoon Octavianus reeds sedert enige jaren naast zijn vader Charles het toezicht op de barakken binnen de stad Breda uitgeoefend had en dat dit ambt nu volledig aan hem werd overgedragen.[91] Dit kon alleen plaatsvinden wanneer de vader goed te boek stond bij het stadsbestuur en de baron. Dit document wijst op persoonlijke banden van Charles de Lasco met de Nassaus die bekend stonden om hun benoemingspolitiek, waarbij allerlei stedelijke functionarissen door hen werden aangesteld.[92]

De stomme sodomitische sonde

Voor zover bekend, komt het graafschap Vlaanderen de twijfelachtige eer toe om als eerste in Europa een man, de Gentse messenmaker Johan de Wettre, in 1292 wegens beschuldiging van sodomie op de brandstapel te hebben terechtgesteld.[93] Tussen 1475 en 1525 zouden eveneens in Gent nog negentig mensen op de brandstapel terechtkomen wegens sodomie, waaronder nogal wat Italianen die zich daar hadden gevestigd.[94] In de periode van 1626 tot 1694 was het proces van Charles de Lasco het enige sodomieproces in Breda en op zich dus een uniek gegeven.[95]

Het aanzien van de familie De Lasco was hoog. Dit valt af te leiden uit de entourage waarin ze zich bevonden bij de geboorte van zoon Ludovicus en dochter Lucia. Maar het tij keerde op een dramatische manier. De familie onderging een ultieme schande met een noodlottige uitkomst. In maart 1639 werd Charles de Lasco, door drossaard Cornelis van Aerssen, Heer van Wernhout, opgepakt en 'vande stomme sodomitische sonde' schuldig bevonden.[96] Hij was toen achtenveertig jaar oud. Charles de Lasco werd in afwachting van zijn proces en executie waarschijnlijk vastgehouden in de Gevangentoren, behorende aan de heer van Breda, op het einde van de Molenstraat op de Oude Vest.[97] Van Boven vermeldt als enige dat Charles de Lasco werd bijgestaan door 'enkele gerenommeerde Bredase advocaten', wat kan wijzen op enige steun in Breda.[98] Bijzonderheden over die advocaten worden niet vermeld.

Charles de Lasco was schuldig 'naer sijne eijgene iteratieve confessie', wat betekent dat hij volledige bekentenissen had afgelegd en daarmee zijn eigen doodvonnis tekende.[99] Of deze onder tortuur bekomen zijn, kan niet worden nagegaan uit het processtuk. Om gebruik te maken van tortuur – niet gezien als een straf maar als een rechtsmiddel – moest de met het vooronderzoek belaste schout minstens over een half bewijs beschikken, namelijk één getuigenverklaring en sterke aanwijzingen voor het misdrijf en daarnaast de

79 Juten, *De parochiën*, 22.
80 Juten, *De parochiën*, 22.
81 SAB, OAA, inv. nr. 577, *contrefeitselen*, f.149; SAB 1606, *portret*, f.153. Met dank aan Walter van de Garde voor het ter beschikking stellen van deze rekeningen.
82 SAB, OAA, inv. nr. 584, *schilderijen Prins Cardinaal en Markies d'Aylma*, f.131. Nota: over de Markies d'Aylma is geen informatie te vinden.
83 *Dbnl*, *De zeventiende eeuw*, website geraadpleegd op 23 juli 2015.
84 SAB, OAA, inv. nr. 587, *den borgher vaendel geschildert*, f.142.
85 SAB, OAA, inv. nr. 587, *geschildert twee wapenen*, f.143.
86 SAB, OAA, inv. nr. 587, *vijff dobble blecken*, f.144.
87 SAB, KHKB, inv. nr. 40, betreft de kroonluchters in de kerk, f.40, Meij, *Tussen Oranje en Spanje*, 385 (voetnoot).
88 Buesching, *Nieuwe geographie*, 757-760.
89 SAB, OAA, inv. nr. 587, *schilderen groote lijste innemen van Breda*, f.145.
90 SAB, OAA, inv. nr. 429, *aanstelling Charles de Lasco*. Originele tekst: "sans luy avoir declaré les consideratons qui vous ont peu esmouvoir a cest effect" […]"afin qu'il soit ecuis, et continue audict estat".
91 SAB, ORA, inv. nr. 530 *Charles en Octavianus de Lasco*, f.5-6. Originele tekst: "mits desen Octavianus de Lasco, sijnen sone het officie oft de toesichte der baracken binnen deser stadt van Breda bij hem nu ennige jaren herwaerts bedient, stellende den voorsz sijnen sone daervan geheelijcken ende al in sijne plaetse die welcke oversulcx t'selve offitie van nu voortaen sal mogen exerceren, sonder dat hij Mr. Charel daernaer emmermeer sal vertalen".
92 Grosfeld, *Het turfschip*, 70.
93 Van der Meer, *Sodoms zaad*, 105.
94 Van der Meer, *Sodoms zaad*, 105.
95 SAB, ORA, inv. nr. 112, *Excerpten*, 24; Van der Meer, *Sodoms zaad*, 22.
96 Van Boven, *Begraven in en rond de kerk van Breda*, 51; Van Goor, *Beschrijving der stadt en lande van Breda*, 213; Van Haastert, *Beschouwingen*, 58-59; SAB, ORA, inv. nr. 112, *Excerpten*, 2, 4, 28; SAB, ORA, inv. nr. 112, *Vonnis Carel de Lasco*, f.6; Noordam, *Riskante relaties*, 56: in de oorspronkelijke tekst wordt het woord "culpabel" gebruikt.
97 Van Goor, *Beschrijving der stadt en lande van Breda*, 58; Van Haastert, *Beschouwingen*, 75.
98 Van Boven, *Begraven in en rond de kerk van Breda*, 51.
99 SAB, ORA, inv. nr. 112, *Vonnis Carel de Lasco*, f.6; Noordam, *Riskante relaties*, 239, Van Haastert, *Beschouwingen*, 57.

toestemming krijgen van de schepenen.[100] Problematisch was dat sodomie 'geene traces' na liet en er dus geen *corpus delicti* was, waardoor rechters voor bewijzen volledig afhankelijk waren van de getuigenverklaringen en de bekentenis van de verdachte.[101]

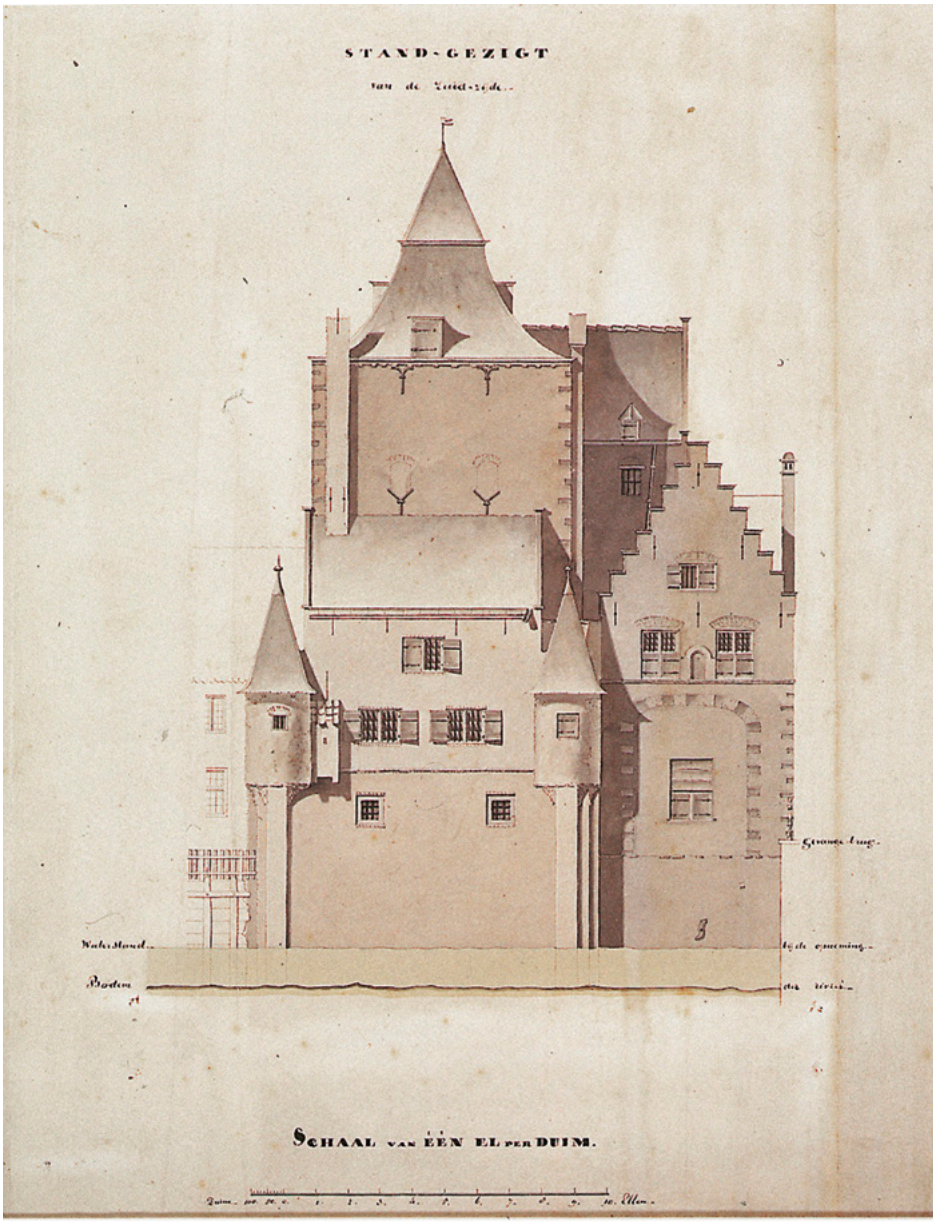

2. De Gevangentoren van Breda zoals afgebeeld op het stadsgezicht van 1520. Charles de Lasco moet hier in 1639 opgesloten hebben gezeten, beschuldigd van sodomie. De Gevangentoren is pas in 1828 gesloopt. (Bron: Breda's Museum)

Het doodvonnis waarbij Charles de Lasco 'ter exemple inde Santbergen aen eenen staeck geworcht sal worden sulcx datter de doot nae volghe' werd 'vuijtgesproocken tot Breda opten stadthuijse in gebannen vierschaer' op 21 april 1639.[102] Wurging was in de Republiek de meest gebruikelijke doodstraf voor sodomieten en bovendien een onwaardige manier van sterven, temeer omdat het de naam had een vrouwenstraf te zijn, wat niet noodzakelijk betekende dat men sodomieten vrouwelijk vond.[103] De beul speelde een belangrijke rol bij de uitvoering van de executie omdat hij het tempo van sterven kon beïnvloeden door het touw meer of minder hard aan te draaien.[104]

Naast het verbeurd zijn van 'sijn lijff' werd het verbeurd worden van zijn 'goet ten behoeve van sijn hoocheijt de prince van Oraengien als heer en(de) baron van Breda' in die periode als een bijkomende straf gezien en gaf ook een blanco volmacht om naar willekeur met de delinquent te handelen.[105] 'Sijn hoocheijt' verwijst naar de titel die Frederik Hendrik in 1637 verwierf en het feit dat in er Breda recht gesproken werd in naam van de prins van Oranje.[106]

De datum van uitvoering van het doodvonnis op het galgenveld in de Zandbergen is minder duidelijk.[107] Volgens *excerpten* gebeurden de uitspraak en het voltrekken van het civiele doodvonnis door de scherprechter op dezelfde dag.[108] In dit geval was het, zelfs naar de maatstaven van die tijd, een zeer kort proces van slechts één maand. Noordam haalt voorbeelden aan van sodomieprocessen uit dezelfde periode maar uit andere regio's dan Breda, die minstens een half jaar duurden, maar evengoed casussen waarbij de uitspraak, als een soort snelrecht, nog binnen de maand viel na een eerste officieel verhoor.[109] Burgerlijk recht of privaatrecht werd vooral lokaal bepaald en was nog grotendeels gebaseerd op het veelal ongeschreven costumiere- of gewoonterecht, waarbij privileges uit de landsheerlijke praktijk van kracht bleven.[110] Op lokaal niveau werd sodomie zelden als een delict vastgelegd in een keur of plaatselijke wet waardoor er ook geen vaste strafbepaling bestond. Vonnissen werden daarom, naast traditie en plaatselijk recht, vooral gebaseerd op de Bijbel of het Romeinse recht.[111] Een uitgebreid procesdossier waarin een uitvoerig requisitoir, pleidooi, repliek en dupliek zijn opgenomen, is voor Charles de Lasco jammer genoeg niet voorhanden.[112] In het vonnis (zie fig. 3) wordt enkel vermelding gemaakt van 'replick, duplick ende cort advertissement'.[113] Daardoor is geen extra informatie beschikbaar over de gevoerde argumentatie en het gebruikte recht.

100 Noordam, *Riskante relaties*, 34, 67, 247; Van der Meer, *De wesentlijcke sonde*, 52; Van der Meer, *Sodoms zaad*, 134; Van Haastert, *Beschouwingen*, 74-75-76.
101 Van der Meer, *De wesentlijcke sonde*, 51; Van der Meer, *Sodoms zaad*, 134.
102 SAB, ORA, inv. nr. 112, *Excerpten*, 9, 29; Noordam, *Riskante relaties*, 56; SAB, ORA, inv. nr. 112, *Vonnis Carel de Lasco*, f.6.
103 Noordam, *Riskante relaties*, 233, 256; Van der Meer, *De wesentlijcke sonde*, 64; Van der Meer, *Sodoms zaad*, 208, Van Haastert, *Beschouwingen*, 82.
104 Noordam, *Riskante relaties*, 233.
105 SAB, ORA, inv. nr. 112, *Excerpten*, 29; SAB I -1b, Noordam, *Riskante relaties*, 40, 61; SAB, ORA, inv. nr. 112, *Vonnis Carel de Lasco*, f.6; Van Haastert, *Beschouwingen*, 80-81; 96.
106 Van Haastert, *Beschouwingen*, 57.
107 Van Boven, *Begraven in en rond de kerk van Breda*, 51; Van Haastert, *Beschouwingen*, 84.
108 SAB, ORA, inv. nr. 112, *Excerpten*, 8-9, 29.
109 Noordam, *Riskante relaties*, 67, 251.
110 Blok, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 5/318-319; 385-386.
111 Blok, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 7/315; Noordam, *Riskante relaties*, 30, 53, 55; Van der Meer, *De wesentlijcke sonde*, 36; Van der Meer, *Sodoms zaad*, 27.
112 SAB, ORA, inv. nr. 112, *Excerpten*, 5; Noordam, *Riskante relaties*, 28-29; Van Haastert, *Beschouwingen*, 72.
113 SAB, ORA, inv. nr. 112, *Vonnis Carel de Lasco*, f.6.

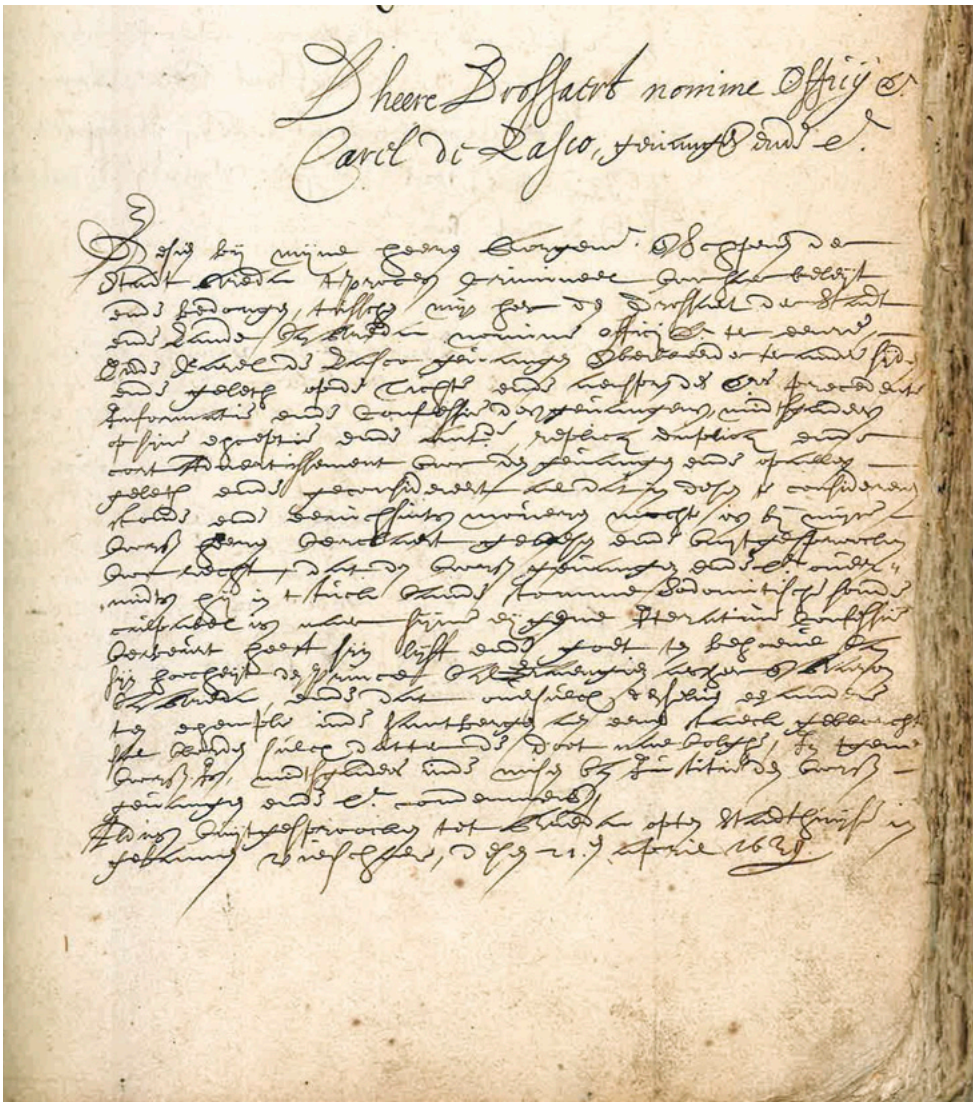

3. Tekst van het vonnis Charles de Lasco (SAB, ORA, inv. 112 Excerpten 5)

Andere rechtsdossiers in het register van de *excerpten* bevatten dit wel en maakten duidelijk gebruik van het 'Romeins crimineel procesrecht in de klassieke en na-klassieke tijd', omdat juristen sterk geneigd bleven het recht dat zij aan de universiteit hadden geleerd te blijven toepassen.[114] Het was niet ongebruikelijk in de zeventiende eeuw om zich te beperken tot een samenvatting met de meest noodzakelijke gegevens – waaronder de vermelding van het delict en de bekentenis – en zelfs meerdere processen op één bladzijde te noteren, zoals bij Charles de Lasco het geval was.[115]

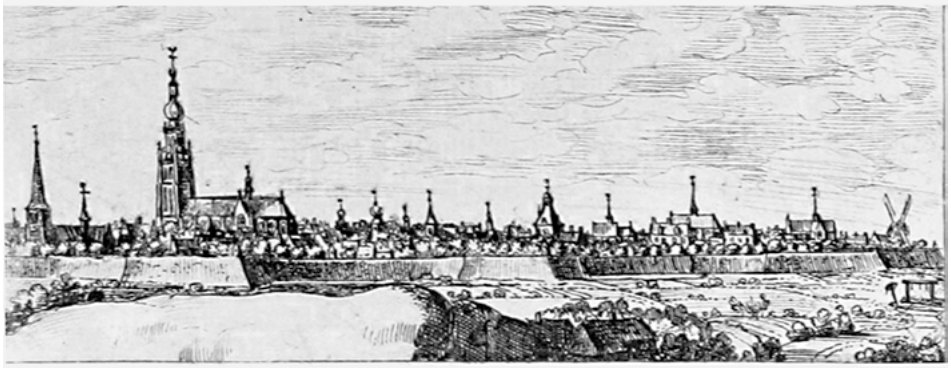

4. Het galgenveld bij Zandbergen aan de zuidkant van de stad. De afbeelding is afkomstig van het titelblad van J. van Vliet, Chroniick van Breda. (Bron: SAB, Beeldcollectie nr. 19860464.)

In de periode van 1626 tot 1694, concreet een periode van 68 jaar en twee maanden, werden 274 vonnissen uitgesproken, waaronder 35 verstekvonnissen.[116] In de 229 uitgevoerde criminele vonnissen kwam de beul er voor het voltrekken van lijf- en doodstraffen 114 maal aan te pas.[117] Voor de lijfstraffen werden vijf personen aan de kaak gesteld, één persoon de rechterhand afgekapt, twintig personen gebrandmerkt en 61 personen gegeseld.[118] Voor de doodstraffen werden twintig personen opgehangen aan de galg, meestal voor diefstal.[119] Vier personen werden onthoofd door het zwaard – een meer als eervol aangeziene dood – voor manslag.[120] Drie personen, waaronder Charles de Lasco, werden gewurgd met het koord respectievelijk voor moord, kindermoord en sodomie.[121] Dit maakt een totaal van slechts 27 doodvonnissen. Andere delinquenten kregen absolutie, werden tijdelijk of eeuwig verbannen, kregen een boete of een combinatie van boete en ban.[122]

Opvallend is dat in de lijst van misdaden, sodomie niet geplaatst werd onder de categorie van de zes zedelijke misdrijven van ontucht en overspel, maar op zichzelf stond.[123] Zoals reeds vermeld was het proces van Charles de Lasco het enige sodomieproces in Breda in ruim 68 jaar, wat het bijzonder maakt.[124] Noordam weerlegt hier met drang de theorie van Van der Meer dat er zo weinig sodomieprocessen bekend zijn, omdat rechtbanken na het wijzen van het vonnis volgens een bewuste politiek overgingen tot het vernietigen van de processtukken om verdere besmetting te voorkomen.[125] Hij geeft twee verklaringen: de ene is van onderzoekstechnische aard, waarbij onderzoek vooral in steden is gebeurd en niet systematisch is opgezet en de andere is gewoonweg dat er weinig vonnissen tegen sodomie bekend zijn.[126]

114 SAB, ORA, inv. nr. 112, *Excerpten*, 5; voor de invloed van het Romeinse recht op de rechtspraak in de zeventiende eeuw, zie ook: Blok, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 5/319, 387, 6/311, 7/315.
115 Noordam, *Riskante relaties*, 253; Van der Meer, *Sodoms zaad*, 19, 135; SAB, ORA, inv. 112, *Vonnis Carel de Lasco*, f.6.
116 SAB, ORA, inv. nr. 112, *Excerpten*, 1, 2, 7- 9.
117 SAB, ORA, inv. nr. 112, *Excerpten*, 9.
118 SAB, ORA, inv. nr. 112, *Excerpten*, 9-10.
119 SAB, ORA, inv. nr. 112, *Excerpten*, 9-10.
120 SAB, ORA, inv. nr. 112, *Excerpten*, 9- 10; Van der Meer, *Sodoms zaad*, 172; Van Haastert, *Beschouwingen*, 81.
121 SAB, ORA, inv. nr. 112, *Excerpten*, 9-10.
122 SAB, ORA, inv. nr. 112, *Excerpten*, 9-10.
123 SAB, ORA, inv. nr. 112, *Excerpten*, 25; Noordam, *Riskante relaties*, 44; Van Haastert, *Beschouwingen*, 78.
124 SAB, ORA, inv. nr. 112, *Excerpten*, 9-10, 24; Van der Meer, *Sodoms zaad*, 22.
125 Noordam, *Riskante relaties*, 55-57; Van der Meer, *De wesentlijcke sonde*, 17; Van der Meer, *Sodoms zaad*, 18-19, 21, 60.
126 Noordam, *Riskante relaties*, 57.

5. Een vroege afbeelding van wurgpalen in Spanje door Pedro Berreguete (1495). Het betreft hier een executie van ketters door de inquisitie. Zij werden eerst gewurgd en daarna verbrand. (bron: Wikipedia)

Sodomie in de zeventiende eeuw

Na het onderzoeken van het processtuk van Charles de Lasco blijft natuurlijk de vraag: wat werd in de eerste helft van de zeventiende eeuw bedoeld met 'de stomme sodomitische sonde'? Nogal vaak wordt dit in de literatuur automatisch vertaald door homoseksualiteit. Dit is echter een misvatting. Homoseksualiteit is een begrip dat ontstaan is in de medische wereld van de negentiende eeuw waarbij de focus op het zondebeeld van sodomie, waar enkel de daad van belang was, vervangen werd door een ziektebeeld.[127] De overgangsperiode

situeerde zich reeds in de loop van de achttiende eeuw, waarin de wording van de moderne homoseksueel met het besef van een eigen seksuele geaardheid, reeds in gang werd gezet.[128]

Sodomie was in zijn vroegste oorsprong de zonde – waarbij elkaar 'kennen' verkeerd vertaald werd door 'anaal contact' – die volgens Genesis 19, 1-29, door de inwoners van Sodom werd begaan en waarvoor God hen strafte door de stad van de aardbodem te laten verdwijnen in een 'regen van vuur en zwavel'.[129] In eerste instantie werden sodomieten daarom ook symbolisch verbrand om het kwaad dat zij in de wereld brachten uit te zwavelen.[130] Noordam legt het keerpunt voor het criminaliseren van sodomie in de dertiende eeuw toen een klimaat ontstond waarbij sodomie tot één van de grootse zonden en misdrijven gemaakt werd.[131] De eerste aanzet werd gegeven door Albertus Magnus (ca.1200-1280) in zijn *Summa theologiae*, waarin hij sodomie beschouwde als *contra naturam*, namelijk geslachtsverkeer tussen leden van dezelfde sekse en één van de ergste seksuele zonden die een mens kon begaan.[132] Zijn leerling, Thomas van Aquino, breidde in zijn eigen *Summa theologiae* die lijst verder uit tot 'masturbatie, bestialiteit en coïtus tussen mannen en vrouwen die niet het verwekken van kinderen tot doel had'.[133] De invloed van Thomas van Aquino, als drijvende kracht achter vernieuwingen in de rooms-katholieke kerk, mag hier niet onderschat worden. Tot ver in de twintigste eeuw vormden zijn ideeën de basis voor de denkbeelden over homoseksualiteit, niet alleen voor de rooms-katholieke kerk, ook voor de andere christelijke kerken en uiteindelijk voor de wereldlijke overheden.[134] Eveneens gezaghebbend voor het verspreiden van de *Sodommythe*, was het werk uit de zestiende eeuw van de Vlaamse jurist, Joost de Damhouder.[135] In zijn *Pracktijcke ende handbouck in criminele Saken* beschreef hij sodomie als de 'alderswaerste Crime van onkuysheidt' die je pleegde met 'hemselven, met menschen ende met beesten', maar 'oock met sijns selfs Wijf, oft lichten Wyve, oft met Mans oft met kinderen'.[136] Kort samengevat was sodomie tegennatuurlijk in die zin dat het iedere seksuele handeling betrof – ook tussen mannen en vrouwen - met lichaamsopeningen die geen voortplantingsfunctie hadden en dus geen voortplanting tot doel had.[137] Naast anaal contact, masturbatie en bestialiteit voegde hij nog necrofilie, coïtus met dode vrouwen, toe.[138] Anaal contact tussen personen moest volgens de Damhouder worden 'gepunieert in de vuyre, zoo wel d'eene als d'andere'.[139]

Sodomie werd in de loop van de eeuwen een soort standaardbeschuldiging, waarmee men politieke of persoonlijke tegenstanders kon bestoken, omdat de bewijslast moeilijk te weerleggen was.[140] Over sodomie mocht volgens Van der Meer niet gesproken worden, 'het Crimen moest nefandum, de 'sonde' stom blijven' en daarom gebeurden processen in het geheim.[141] Dit is een interessante theorie die Noordam ook hier weer krachtdadig weerlegt:

127 Noordam, *Riskante relaties*, 11, Van der Meer, *De wesentlijcke sonde*, 10, 15, 184-185.
128 Noordam, *Riskante relaties*, 11, Van der Meer, *De wesenlijcke sonde*, 10.
129 Noordam, *Riskante relaties*, 23, 25-26, 51: de zogenaamde 'Sodommythe' die pas ontkracht werd na WOII toen de theoloog Bailey 'kennen' vertaalde door 'leren kennen' en aldus een onderdeel van het gastrecht; Van der Meer, *De wesentlijcke sonde*, 16, 29, 35-36.
130 Noordam, *Riskante relaties*, 24-25, 40; Van der Meer, *De wesentlijcke sonde*, 68.
131 Noordam, *Riskante relaties*, 18; Van der Meer, *De wesentlijcke sonde*, 68.
132 Noordam, *Riskante relaties*, 18, 51.
133 Noordam, *Riskante relaties*, 18, 51; Van der Meer, *Sodoms zaad*, 174.
134 Noordam, *Riskante relaties*, 18, 23.
135 Noordam, *Riskante relaties*, 32-33, 84; Van der Meer, *De wesentlijcke sonde*, 17, 35-36.
136 Van der Meer, *De wesentlijcke sonde*, 17.
137 Noordam, *Riskante relaties*, 32-33, 84; Van der Meer, *De wesentlijcke sonde*, 17; Van der Meer, *Sodoms zaad*, 29-30, 47, 174.
138 Noordam, *Riskante relaties*, 34; Van der Meer, *Sodoms zaad*, 30.
139 Noordam, *Riskante relaties*, 34; Van der Meer, *De wesentlijcke sonde*, 60.
140 Noordam, *Riskante relaties*, 20.
141 Van der Meer, *De wesentlijcke sonde*, 11, 17, Van der Meer, *Sodoms zaad*, 18-19, 26, 30, 34, 60.

men moest niet zwijgen over sodomie, maar het delict was zo ernstig dat men het geen specifieke naam mocht geven.[142] Hij argumenteert daarbij dat de executies niet binnenskamers of geheim plaatsvonden maar publiekelijk, wat bevestigd wordt door de voorgenomen executie van Charles de Lasco op de Zandbergen zoals vermeld in het vonnis.[143] Het in eerste instantie verbranden tot as, bewerkstelligde dat er niets meer overbleef van de sodomiet noch van deze niet te noemen handeling.[144] De bevolking stond over het algemeen vrij tolerant tegenover sodomitische handelingen die men rekende tot de privésfeer.[145] Zolang ze geen overlast veroorzaakten of eigendomsrechten aantastten, bijvoorbeeld het gebruiken van een dier door de sodomiet, was er dan ook weinig behoefte om dergelijke daden aan te geven aan de overheid.[146] Dit is één verklaring waarom er in de Nederlanden betrekkelijk weinig vonnissen werden uitgesproken tegen sodomieten.[147] Een andere oorzaak is volgens Noordam de in de Nederlanden sterk aanwezige decentralisatie en sterke lokale autonomie.[148]

In principe werd anaal contact alleen met de dood bestraft als het volwassen mannen betrof. Indien, in de zeventiende eeuw, bij het bedrijven van de stomme 'sonde' sprake was van een volwassen mannelijke partner, kregen beide partners dezelfde straf.[149] Jongeren werden lichter gestraft door geseling of verbanning en later het tuchthuis.[150] Op zich is dat geen bewijs dat Charles de Lasco seksueel contact had met een jongere. Er is geen spoor van een medeplichtige en het is zelfs niet zeker of dit een man was. Omdat volgens de beschikbare gegevens, Charles de Lasco als enige persoon voor sodomie werd terechtgesteld, ontbreekt die partner.[151]

Tolerantie?

Hierboven werd reeds aangehaald dat de Nederlandse bevolking vrij tolerant was. Maar was dit zo, niet alleen op vlak van sodomie maar ook in geloofszaken? Voor de inwoners van de Nederlanden, die geen koninkrijk vormden zoals Frankrijk en een zeer grote mate van particularisme kenden, was het bezitten van een nationaliteit minder vanzelfsprekend. Burgerschap werd beperkt tot de inwoners die het poorterschap hadden bekomen, en daarom werd in eerste instantie voornamelijk gesproken in termen van bijvoorbeeld Brabanders of Hollanders.[152] Zowel Nederlanders als buitenlanders karakteriseerden het land als *a land of freedom.*[153] De Franse historicus, Bertrand Forclaz relativeert de theorie van Frijhoff die stelt dat er in de Nederlanden een mentaliteit van oecumene van het dagelijkse leefde, namelijk het opzijzetten van het religieuze verschil in de contacten tussen de leden van de verschillende kerken.[154] Volgens hem spreken de bronnen ook over verhalen waarin het conflict domineerde en bovendien zorgde het regime van co-existentie er voor dat de cultus van het katholieke geloof verbannen werd naar de privésfeer van de vrijheid van geweten, waardoor katholieken – net als lutheranen en doopsgezinden – enkel recht hadden op ondergrondse kerken *(schuilkerken).*[155] Katholieken werden daarentegen niet gedwongen, zoals in Engeland het geval was, om hervormde erediensten bij te wonen.[156] Afhankelijk van tijd en plaatselijke omstandigheden telde het land omstreeks 1650, ondanks verbod in tal van keuren en regels, nog heel wat niet-gereformeerden in openbare ambten, zoals bijvoorbeeld baljuws, schepenen, schouten en schoolmeesters.[157] De geloofsovertuiging kon aldus als een soort variabele in de verschillende politieke contexten gebruikt worden om, naargelang persoonlijke relaties of eigenbelang van de heersende actoren, personen aan te stellen of niet.[158] Ook Benjamin Kaplan, een historicus gespecialiseerd in de geschiedenis van

de Nederlanden, doet de zogenaamde 'tolerantie' in de Nederlanden af als een stereotype en relativeert de zogenaamde 'oecumene van het alledaagse leven'.[159] Hij stelt dat het evident is dat persoonlijke relaties in de praktijk op een vlotte en zelfs vriendschappelijke manier konden verlopen – ondanks het verschil in ideologie – maar dit is een eenzijdig verhaal.[160] Daarenboven waren er heel veel middengroepen die niet per se calvinistisch noch overtuigd katholiek waren.[161] Hoeveel ruimte had een individuele gelovige in een vijandige omgeving om zijn geloof intens te belijden?[162] Onderdrukte groepen moesten zowel intern als extern een *surviving strategy* opbouwen waarbij sommigen van hen misschien hebben gevoeld dat ze het slachtoffer waren van een vijandige geschiedenis en anderen daarentegen hun lot stevig in handen namen.[163] Charles de Lasco behoorde duidelijk tot de laatste categorie.

Ook de houding tegenover Italianen was op zijn minst dubbelzinnig. Aan de ene kant werden ze gedefinieerd als 'overwegend goede katholieken' en moest men, vanwege economische motieven, tolerant zijn voor hun on-Hollandse geaffecteerde gebaren en uitbundige gedrag.[164] Aan de andere kant was het, gezien het relatief hoge percentage veroordeelde sodomieten van een andere nationaliteit – Noordam telt vier Zuid-Nederlanders, drie Turken, één Duitser en één Italiaan – niet uitgesloten dat vreemdelingenhaat hier een rol speelde.[165] Sodomie had sinds de reformatie de reputatie een misdaad te zijn die vooral door katholieken gepleegd werd en 'dat diergelyke (sodomie) in Italië zeer in zwang was'.[166] De in 1615 door Viverius geschreven bundel *De wintersche avonden*, gaf het advies aan reizigers om in het bijzonder in Italië op te passen omdat juist daar het gevaar bestond van onnatuurlijke zonden.[167] Volgens de hervormde kerk waren de katholieken eerst aan die wellust ten prooi gevallen en was *Romanizare* gelijk aan *sodomizare*.[168] Soortgelijke beschuldigingen kwamen ook uit katholieke hoek tegen protestanten maar vermoedelijk wel veel geringer in aantal, maar volgens Racaud was er ongetwijfeld een wederzijdse polemiek in beschuldigingen van seksuele ongepastheden, gevoed door geruchten, het oudste medium van de wereld.[169]

142 Noordam, *Riskante relaties*, 27, 41, 55.
143 Noordam, *Riskante relaties*, 27, 41, 55, 27; SAB, ORA, inv. nr. 112,*Vonnis Carel de Lasco*, f.6.
144 Noordam, *Riskante relaties*, 41.
145 Noordam, *Riskante relaties*, 39, 49, 51, 70, 82; Van der Meer, *De wesentlijcke sonde*, 152, 186.
146 Noordam, *Riskante relaties*, 45, 82; Van der Meer, *De wesentlijcke sonde*, 152.
147 Noordam, *Riskante relaties*, 46; Van der Meer, *De wesentlijcke sonde*, 177, 179; Van der Meer, *Sodoms zaad*, 35, 328-329.
148 Noordam, *Riskante relaties*, 47, 48, 51.
149 Noordam, *Riskante relaties*, 67.
150 Noordam, *Riskante relaties.*, 67.
151 SAB, ORA, inv. nr. 112, *Excerpten*, 24; Van der Meer, *Sodoms zaad*, 22.
152 Duke, *Dissident Identities*, 61-62.
153 Duke, *Dissident Identities*, 63.
154 Forclaz, 'L'unité brisée', 91. De oorspronkelijke term die Frijhoff gebruikt is: *l'oecuménicité du quotidien.*
155 Forclaz, 'L'unité brisée', 91. Originele tekst: "les catholiques – comme les luthériens et les mennoites – n'avaient droit qu'à des églises clandestines."
156 Parker, 'Cooperative confessionalisation', 20-21; Pollmann, 'Burying the dead', 89.
157 Schutte, *Het Indische Sion*, 18.
158 Forclaz, 'L'unité brisée', 96.
159 *UCL*, Benjamin Kaplan, website geraadpleegd op 2 mei 2014; Kaplan, 'Integration vs segregation', 51-52.
160 Kaplan, 'Integration vs segregation', 51-52.
161 Kaplan, 'Integration vs segregation', 51-52.
162 Frijhoff, 'Shifting identities', 12.
163 Frijhoff, 'Shifting identities', 13-15, 17. Originele tekst: *some of them may have felt they were victims of a hostile history; others certainly took their destiny in their own hands.*
164 Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie*, 51; Noordam, *Riskante relaties*, 66-67, 82-85; Van der Meer, *Sodoms zaad*, 255.
165 Noordam, *Riskante relaties*, 67; Van der Meer, *Sodoms zaad*, 105.
166 Van der Meer, *Sodoms zaad*, 19, 104, 158, 372; Van der Meer, *Wesentlijcke sonde*, 29.
167 Noordam, *Riskante relaties*, 74.
168 Van der Meer, *Sodoms zaad*, 160.
169 Van der Meer, *Sodoms zaad*, 373; Racaut, *Hatred in print*, 50, 62, 78. Racaut gebruikt oorspronkelijk de term "the rumour".

Conclusie

Algemeen kan gesteld worden dat in de afwisselende periodes van katholiek en Staats bestuur ten tijde van de Republiek, zowel aan katholieke als aan protestantse zijde, het belijden van de eigen godsdienst vrij was in de privésfeer van het geweten, maar onvrij in de publieke sfeer van het openbaar uitoefenen van de cultus en het bedienen van de sacramenten. Er ontstond dus een situatie waarin 'je wel mocht leven maar niet eten'.[170] Omdat katholieken in de Generaliteitslanden een numeriek overwicht hadden, moest er door het Staatse bestuur een zekere balans gevonden worden in de wijze waarop de katholieke burgers, die reeds uitgesloten waren van het bestuur, in toom werden gehouden om een eventuele rebellie te voorkomen.[171] Dit hield in dat wetten die restrictie van katholieke eredienst voorstonden, niet al te strikt mochten worden toegepast.[172] De prinsen van Oranje waren in eerste instantie militaire bevelhebbers. Het politieke bestuur werd grotendeels gedelegeerd. In hun religieuze beleid legden de Oranjes een zekere tolerantie en welwillendheid aan de dag ten opzichte van de katholieke godsdienst in de delen van de Generaliteitslanden die onder hun direct gezag vielen.[173] Voor het in stand houden van het katholicisme was volgens Pollmann vooral de rol van leidende clerici, die aan leken de kans gaven om actief deel te nemen in de verdediging van hun geloof, belangrijk.[174]

Wat Charles de Lasco concreet had misdaan bij het bedrijven 'vande stomme sodomitische sonde' blijft onzeker. Hoewel de literatuur duidelijk wijst in de richting van homoseksueel gedrag, kan dit niet hard gemaakt worden, temeer daar er geen spoor is van een terechtgestelde partner. In 1635 kreeg Charles de Lasco nog duidelijk steun vanuit het katholieke front en werd hij gerehabiliteerd in zijn functie als stadsfoerier en daarna opgevolgd door zijn zoon Octavianus, wat nog steeds van vertrouwen in de familie de Lasco getuigt.[175] Op 20 juli 1638, acht maanden voor zijn arrestatie, werd hij binnen het Staatse regime nog vergoed voor het vergulden van een lijst voor een schilderij.[176] Daarna keert het tij, maar de reden daarvan is niet te achterhalen. Charles de Lasco werd als enige, in een periode van 68 jaar en twee maanden, als sodomiet veroordeeld in Breda.[177] Zijn proces werd in 1639 beslecht in de periode van slechts een maand, in een protestantse periode kort na de definitieve politieke en religieuze omwentelingen van 1637. Hoewel wederzijdse beschuldigingen van sodomie een bijzondere rol speelden in zowel antiprotestantse als antikatholieke propaganda, lijkt het feit dat Charles de Lasco katholiek was in een Staatse periode toch niet de doorslaggevende factor te zijn voor zijn veroordeling. Ondanks het feit dat er wel degelijk diepgewortelde vooroordelen bestonden over Italianen als geëxalteerde katholieken en gebrandmerkte sodomieten, kan dit in het specifieke geval van Charles de Lasco evenmin als theorie bewezen worden. Een beschuldiging van anale seks of sodomitische zonde was voldoende om een proces te starten, de bewijslast weerleggen daarentegen was heel wat complexer.[178] De onduidelijkheid in de wetgeving werkte ook niet bevorderlijk, omdat er in de ene provincie wel wetten waren tegen sodomie en in andere niet. Idealiter zou willekeur door rechters moeten vermeden worden, maar was dit wel zo? Daarnaast moet ook rekening gehouden worden met eventuele tortuur. In het milieu waar Charles de Lasco zich bevond, was het niet ondenkbaar dat hij te maken had met politieke rivalen. Of hier sprake was van een eventuele persoonlijke of politieke afrekening kan door de schaarste van de bronnen slechts voorgesteld worden als een mogelijke hypothese.

Over de verdere lotgevallen van de familie na de veroordeling van Charles de Lasco bestaan jammer genoeg geen bronnen. Van Boven vermeldt dat het gezin De Lasco waarschijnlijk Breda heeft verlaten, omdat nadien van hen geen sporen meer te vinden zijn in de archieven.[179] In deze omstandigheden lijkt dit ook de meest logische houding. De eer van een man was afhankelijk van zijn publieke reputatie en verbonden met zijn (financiële) betrouwbaarheid.[180] Ongetwijfeld heeft het sodomieproces het gezin in financiële problemen gebracht door het verlies van de kostwinner en daarenboven de confiscatie van hun goederen, zonder dan nog te spreken van de schande van een openbare executie en het onteren van hun goede naam.[181] Het enige dat nog verwijst naar de glorietijd van de familie de Lasco is de grafzerk van de kleine Lucia in de Grote Kerk van Breda.[182]

170 Blok, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 6/397.
171 De Mooij, 'Second-class yet self-confident', 165.
172 De Mooij, 'Second-class yet self-confident', 165.
173 Blok, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 8/356.
174 Pollmann, *Catholic Identity*, 198.
175 SAB, OAA, inv. nr. 429, *aanstelling Charles de Lasco;* SAB, ORA, inv. nr. 530, *Charles en Octavianus de Lasco*, f.5-6.
176 SAB ,OAA, inv. nr. 587, *schilderen groote lijste innemen van Breda,* f.145.
177 SAB, ORA, inv. nr. 112,*Excerpten*, 24. Exerpten onderzoekt criminele vonnissen in zes perioden. De eerste periode (inv. nr 112) handelt over de jaren 1626 tot 1694 wat de 68 jaar en twee maanden verklaart.
178 Noordam, *Riskante relaties*, 120, 22.
179 Van Boven, *Begraven in en rond de kerk van Breda*, 53.
180 Van der Meer, *Sodoms zaad*, 282.
181 Van der Meer, *wesentlijcke sonde*, 364, Van der Meer, *Sodoms zaad*, 172, 182.
182 Van Boven, *Begraven in en rond de kerk van Breda*, 53.

Bijlage 1:

transcriptie vonnis Carel de Lasco *(SAB, ORA, inv. 112 Excerpten 5. Zie ook fig. 3)*

D'heere drossaert, nomine officii etc.
Carel de Lasco, gevangene ende v(erweerder)
Gesien bij mijne heeren Borgem(eester) ende schepenen der stadt Breda t'proces crimineel voor haer beleijt ende bedongen, tusschen mijn heer de drossaert der stadt ende lande van Breda nomine officii etc. ter eenre ende Carel de Lasco gevangene ende verweerder en ter andre side, ende geleth op de tichte ende aenspr(aeck) des v(oo)rs(chreven) precedente informatie ende confessie des gevangenes, midtsgaders op sine exceptie ende ant(woor)de replick,duplick ende cort advertissement voor den gevangene ende op allen geleth ende geconsidereert aldan desen te considereren stonde ende eenichsints moveren mocht, is bij mijne voors(chreven) heeren verclaert, gewesen ende vuytgesproocken voor recht, dat de voors(chreven) gevangene ende v(erweerder) over- midts hij in t'stuck vande stomme sodomitische sonde culpabel is, naer sijne eijgene iteratieve confessie, verbeurt heeft sijn lijff ende goet ten behoeve van sijn hoocheijt de prince van Oraengien als heer en(de) baron van Breda ende dat ove(r)sulcx denselven eenandere ter exemple inde Santbergen aen eenen staeck geworcht sal worden sulcx datter de doot nae volghe , in tgene voors(chreven) is midtsgaders inde misen van Justitie den voors(chreven) gevangenen ende v(erweerder) condemnerende.
Aldus vuijtgesproocken tot Breda opten stadthuijse ingebannen vierschaer, desen 21en april 1639.

BRONNEN, LITERATUUR en WEBSITES

Bronnen

Stadsarchief Breda(SAB)

- Doop-, Trouw- en Begraafregisters, RK-kerk Brugstraat (DTB-CB)
  - DTB-CB-3-0003, *doopakte Joannes van Dongen, peterschap Adrianus Dirven*, (1626), f. 1.
  - DTB-CB-3-0011-2, *doopakte Wilhermina van Bavel, peterschap burgemeester Cornelis van der Locht*, (1626), f. 11.
  - DTB-CB-3-0162, *doopakte Ludovicus de Lasco*, (1631), f.160.
  - DTB-CB-3-0228, *doopakte Cornelis Morel, peterschap Adrianus Dirven*, (1632), f. 226.
  - DTB-CB-3-0246, *doopakte Lucia de Lasco*, (1633), f. 244.
  - DTB-CB-4-0032, *doopakte Elisabeth Dirven, peterschap Adrianus Dirven*, (1634), f. 24.
  - DTB-CB-4-0111, *doopakte Anna Wachtmans, peterschap Adrianus Dirven, meterschap Josina Montens*, (1635), f. 111.
  - DTB-CB-4-0057, *doopakte Gertrudis van Hegelsom, peterschap Cornelis van der Locht*, (1635), f.57.
  - DTB-CB-4-0134, *doopakte Joannes van Dongelberghe, meterschap Josina Montens, echtgenote Cornelis van der Locht*, (1636), f. 133.

- Schepenbank Breda (Oud-rechterlijk archief), 1499 - 1811 (ARC0002.1) (ORA)
  - Inv. nr. 112, *Excerpten van vonnissen uit het Register van Criminele Vonnissen* (1626-1694).
  - Inv. nr. 530, *Charles en Octavianus de Lasco*, (1637), f. 5-6.

- Stadsbestuur Breda (Oud-adminstratief archief), 1280 - 1810 (ARC0001) (OAA)
  - Inv. nr. 429 *Aanbeveling voor Charles de Lasco*, (1635).
  - Inv. nr. 577, *contrefeitselen zijne ende haere Majesteyt van Hispaignie*, (1628), f.149.
  - Inv. nr. 577, *portret van haere doorluchtige Hoocheyt*, (1628), f.153.
  - Inv. nr. 584, *schilderijen Prins Cardinaal en Markies d'Aylma*, (1636), f.131.
  - Inv. nr. 587, *schilderen groote lijste van het innemen van Breda*, (1638), f.145.
  - Inv. nr. 587, *den borgher vaendel geschildert tot lof van Zijn Hoocheijt*, (1638), f.142.
  - Inv. nr. 587, *geschildert twee wapenen van Zijn Hoogheid*, (1638), f.143.

- Kerkvoogdij Hervormde Kerk Breda (Grote of O.L.V. kerk en Kleine of Markendaalse kerk, (1344) 1503-1991 (ARC0137)(KHKB)
  - Inv. nr. 40 *Betreft de kroonluchters in de kerk*, (1638).

Geraadpleegde literatuur

- Beermann, V.A.M., (red.), e.a., *Geschiedenis van Breda II. Aspecten van de stedelijke historie 1568-1795* (Tilburg, 1977).
- Blok, P.J., Molhuysen, P.C., *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, 7/486, 1927.
- Blok, D.P., Prevenir, W., (red.), e.a., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, Nieuwe Tijd*, Vol. 5-8 (Haarlem, 1979-1980).
- Boven, M.W. van, *Begraven in en rond de Grote kerk van Breda* (Aalsmeer, 1987).
- Buesching, Anton Friedrich, *Nieuwe geographie, of aardrijksbeschrijving, volume 8*, (Amsterdam, Utrecht, Otto van Thol, Steven van Esveldt en Abraham van Paddenburg, 1776).
- Commelin, Caspar, *Vervolg Van de Beschryving der stadt Amsterdam*, (Amsterdam, Wolfgang, Waasberge, Boom, Van Someren en Goethals, 1693).
- De Monté Ver Loren, J. Ph., *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de noordelijke Nederlanden tot de Bataafse* omwenteling (Deventer, Kluwer, J.E. Spruit, 1982).
- De Mooij, Charles, 'Second-class yet self-confident: Catholics in the Dutch Generality Lands', in: Benjamin Kaplan e.a. (eds.), *Catholic communities in Protestant States. Britain and the Netherlands c. 1570 – 1720* (Manchester, Manchester University Press, 2009), 156-167.
- Duke, Alastair, *Dissident identities in the early modern Low Countries* (Ashgate Publishing, Ltd., 2009).
- Forclaz, Bertrand, 'L'unité brisée. La différence confessionnelle dans les corps urbains (Utrecht, XVIIe siècle)', in: Laurence Croq en David Garrioch (eds.), *La religion vécue. Les laïcs dans l'Europe moderne* (Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2013), 81-96.
- Frijhoff, Willem, 'Shifting identities in hostile settings: towards a comparison of the Catholic communities in early modern Britain and the Northern Netherlands', in: Benjamin Kaplan e.a. (eds.), *Catholic communities in Protestant States. Britain and the Netherlands c. 1570 – 1720* (Manchester, Manchester University Press, 2009), 1-17.
- Goor, Thomas, Ernst van, *Beschrijving der stadt en lande van Breda: behelzende de oudheid van het Graafschap Stryen, deszelfs eerste Bewoonderen, en oude Gestalte, met een Historisch Verhaal van het Leven der Graven van Stryen, en daar op gevolgde Heeren van Breda*, ('s Gravenhage, 1744).
- Grosfeld, J.F., Klinkers, W. en J.P. Meeuwissen, *Het turfschip van Breda 1590-1990* (Breda, Breda's Museum / Stichting Stedelijk Museum, 1990).
- Haastert, J. van, 'Beschouwingen bij de criminele vonnissen van de schepenbank van de stad Breda uit de jaren 1626 tot 1795' in: *Jaarboek 'De Oranjeboom'*, 29 (1976) 56-106.
- Harline, Craig, *De wonderen van Jezus-Eik, mirakelverhalen uit de 17de eeuw* (Amsterdam, Prometheus, 2003).
- Hoeven, Govert, George van der, *Geschiedenis der Vesting Breda, Breda 1868* (Schiedam, 1976).
- Juten, G.C.A., *De parochiën in het bisdom Breda. Prinsenhage, deel 2* (Bergen op Zoom, 1935).
- Juten, W.J.F. en G.C.A. Juten, 'Een zoogenaamde wonderbare genezing in de O.L.V. Kerk te Breda' in: *Taxandria, Tijschrift voor Noordbrabantsche Geschiedenis en Volkskunde*, 35/4 (1926) 169-179.
- Kaplan, Benjamin, 'Integration vs segregation: religiously mixed marriage and the 'verzuiling' model of Dutch society', in: Benjamin Kaplan e.a. (eds.), *Catholic communities in Protestant States. Britain and the Netherlands c. 1570 – 1720* (Manchester, Manchester University Press, 2009) 48-66.
- Kaplan, Benjamin en Judith Pollmann, 'Conclusion', in: Benjamin Kaplan e.a. (eds.), *Catholic communities in Protestant States. Britain and the Netherlands c. 1570 – 1720* (Manchester, Manchester University Press, 2009) 48-66.
- Marnef, Guido, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577* (Antwerpen, Kritak, 1996).
- Meer, Theo Van der, *De wesentlijke sonde van sodomie en andere vuyligheeden: sodomietenvervolgingen in Amsterdam, 1730-1811* (Amsterdam, Tabula, 1984).
- Meer, Theo Van der, *Sodoms zaad in Nederland: het ontstaan van homoseksualiteit in de vroegmoderne tijd* (Nijmegen, SUN, 1995).
- Meij, C.O. Van der, 'Divided loyalties: States-Brabant as a border country', in: Benjamin Kaplan e.a. (eds.), *Boundaries and their meanings in the history of the Netherlands* (Leiden, Brill, 2009) 15-34.
- Meij, C.O. Van der, *Tussen Oranje en Spanje: de leefwereld van Bredase regenten 1550-1700*, (dissertatie Universiteit Leiden, 2012).
- Moreil, Françoise, 'Orange, un séjour enchanté, le protestantisme vécu dans un régime biconfessionnel', in: Laurence Croq en David Garrioch (eds.), *La religion vécue. Les laics dans l'Europe moderne* (Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2013) 67-80.
- Noordam, D. J., *Riskante relaties: vijf eeuwen homoseksualiteit in Nederland, 1233-1733* (Hilversum, Verloren, Hilversum, 1995).
- Parker, Charles, H., 'Cooperative confessionalisation: lay-clerical collaboration in Dutch Catholic communities during the Golden Age', in: Benjamin Kaplan e.a. (eds.), *Catholic communities in Protestant States. Britain and the Netherlands c. 1570 – 1720* (Manchester, Manchester University Press, 2009) 18-32.
- Placidus, 'Jacobus Vranckx, pastoor te Breda en de contrareformatie in de stad en parochie van Breda', in: Jaarboek *'De Oranjeboom'*, 8 (1955) 30-80.
- Pollmann, Judith, 'Burying the dead; reliving the past: ritual, resentment and sacred space in the Dutch Republic', in: Benjamin Kaplan e.a. (eds.), *Catholic communities in Protestant States. Britain and the Netherlands c. 1570 - 1720* (Manchester, Manchester University Press, 2009) 84-102.
- Pollmann, Judith, *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands, 1520-1635* (Oxford, Oxford University Press, 2011).

- Racaut, Luc, *Hatred in Print. Catholic Propaganda and Protestant Identity during the French Wars of Religion* (Alderschot, Ashgate, 2002).
- Sanders, J.G.M. en Willem A. Van Ham, *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795. Een institutionele handleiding* (Rijksarchief in Noord-Brabant en Uitgeverij Verloren, 1996).
- Schutte, G.J., *Het Indisch Sion: de Gereformeerde kerk onder de Verenigde Oost-Indische Compagnie* (Hilversum, Uitgeverij Verloren, 2002).
- Vosters, S. A., *Het beleg en de overgave van Breda in geschiedenis, litteratuur en kunst*, (Tilburg, Publicatiereeks Gemeentearchief Breda, Studies 8, 1993)

Websites

- *Dbnl*, De zeventiende eeuw. Jaargang 5, < http://www.dbnl.org/tekst/_zev001198901_01/_zev001198901_01_0004.php >, geraadpleegd op 23 juli 2015.
- *De Grote Kerk van Breda,* Stichting Grote of Onze Lieve Vrouw Kerk te Breda, < http://www.grotekerkbreda.nl/historie_anekdotes.php >, geraadpleegd op 27 november 2013.
- *Stadsarchief Breda,* Breda Beeldcollectie: grafsteen van Lucia de Lasco (overleden 1633) in de Grote Kerk, < http://www.stadsarchief.breda.nl/index.php?option=com_memorix&Itemid=64&task=topview&cp=2374&resultplugin=list&CollectionID=1&RecordID=16037&PhotoID=19870153 >, geraadpleegd op 27 november 2013.
- *Stadsarchief Breda,* Breda Beeldcollectie: M. W. Van Boven, < http://www.stadsarchief.breda.nl/index.php?option=com_memorix&Itemid=64&task=result&cp=2374 >, geraad-pleegd op 14 maart 2014.
- *Stadsarchief Breda*, Breda Beeldcollectie: portret van Govert George van der Hoeven, < http://stadsarchief.breda.nl/collecties/films-en-fotos/indeling/detail?q_searchfield=Govert+George+van+der+Hoeven&focusOnImage=0 >, geraadpleegd op 16 oktober 2015.
- *University College London*, Benjamin Kaplan, < http://www.ucl.ac.uk/history/people/ academic-staff/professor_ben >, geraadpleegd op 2 mei 2014.